

УДК 159.922.73:159.942

М. М. Шпак

СТАНОВЛЕННЯ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ ЯК ПЕРЕДУМОВА ЙОГО РОЗВИТКУ В МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА

У статті розкрито вікові передумови розвитку емоційного інтелекту молодших школярів. Теоретично обґрунтовано особливості емоційного розвитку дітей дошкільного віку. Емпірично визначено рівень розвитку емоційного інтелекту в дошкільників. Встановлено, що в дошкільному віці відбувається становлення емоційного інтелекту, пов'язане із соціалізацією дітей, що виражається в емоційній спрямованості дитини більшою мірою на людей, ніж на певні предмети чи речі. Емоційні переживання дошкільнят пов'язані передусім із взаємостосунками з близькими людьми (батьками, вихователем, друзями). У цьому віці розвивається здатність дитини до емоційної децентрації, емпатії, співпереживання, співчуття, що забезпечує розвиток у неї міжособистісного емоційного інтелекту.

Ключові слова: емоційний інтелект, передумови, становлення, розвиток, дошкільний вік, молодші школярі.

В статье раскрыты возрастные предпосылки развития эмоционального интеллекта младших школьников. Теоретически обоснованы особенности эмоционального развития детей дошкольного возраста. Эмпирически определен уровень развития эмоционального интеллекта у дошкольников. Установлено, что в дошкольном возрасте происходит становление эмоционального интеллекта, связанное с социализацией детей, что выражается в эмоциональной направленности ребенка в большей степени на людей, чем на определенные предметы или вещи. Эмоциональные переживания дошкольников связаны прежде всего с взаимоотношениями с близкими людьми (родителями, воспитателем, друзьями). В этом возрасте развивается способность ребенка к эмоциональной децентрации, эмпатии, сопереживанию, сочувствию, что обеспечивает развитие у него межличностного эмоционального интеллекта.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, предпосылки, становление, развитие, дошкольный возраст, младшие школьники.

The article deals with the age preconditions of the development of emotional intelligence of elementary school pupils. The peculiarities of emotional development of preschool children are theoretically grounded. A level of the development of emotional intelligence of preschoolers is empirically determined. It is found out that at preschool age occurs the formation of emotional intelligence related with the socialization of children, resulting in emotional orientation of the child more on people than on specific objects or things. Emotional experiences of preschoolers related primarily with the relationship with relatives (parents, tutor, friends). At this age develops the ability of the child to emotional deccentration, empathy, compassion, sympathy that ensuring the development of interpersonal emotional intelligence.

Key words: *emotional intelligence, preconditions, formation, development, preschool age, elementary school pupils.*

Постановка проблеми. Одним із основних завдань особистісно орієнтованого навчання і виховання як оновленої парадигми освіти є формування в дітей емоційної компетентності, що забезпечує успішність спілкування та соціальної взаємодії. Актуальність зазначеного посилюється суспільними потребами, пов'язаними зі збереженням психічного здоров'я дітей. У цьому контексті принципово значущу роль може відіграти емоційний інтелект, розвиток якого сприятиме емоційному благополуччю дітей. Натомість ще й досі проблема розвитку емоційного інтелекту особистості є однією з малодосліджених, особливо це стосується дітей.

Короткий огляд останніх досліджень і публікацій за темою. Психологічні закономірності емоційного розвитку дітей дошкільного і молодшого шкільного віку вивчали: Л. І. Божович, О. В. Запорожець, О. Л. Кононко, В. К. Котирло, Г. Д. Кошелева, О. І. Кульчицька, В. С. Мухіна, П. М. Якобсон та ін. Науковці наголошують, що, поперше, емоційний розвиток – визначається особливостями психічного розвитку дитини загалом, зміною видів діяльності, у яких формуються емоційні процеси, специфікою взаємодії дитини зі світом людей та предметів; по-друге, спостерігаються значні відмінності в розвитку емоційної сфери дитини на різних вікових етапах.

Мета статті – теоретично обґрунтувати та емпірично визначити особливості становлення та розвитку емоційного інтелекту в дошкільному віці для того, щоб охарактеризувати ті біологічні та соціальні передумови, які склалися на цьому віковому етапі життя дитини, та сприяють його розвитку в молодших школярів.

Виклад основного матеріалу дослідження. На основі вивчення та аналізу психолого-педагогічної літератури з означеної проблеми та власних результатів емпіричного дослідження, виокремимо основні тенденції, які простежуються в емоційному розвитку дошкільників.

Насамперед зазначимо, що емоції і почуття дитини дошкільного віку стають складнішими, порівняно з особливостями їхнього розвитку в ранньому віці, однак носять переважно ситуативний характер. Зумовлені вони передусім розширенням її спілкування з людьми, оволодінням мовними засобами та розвитком елементів самостійності.

Справді, саме в цей віковий період відбувається соціалізація емоційної сфери. Найбільш яскраво емоції і почуття виявляються передусім у сфері стосунків із близькими людьми (батьками, вихователями, друзями).

Психологи [1; 3; 7; 8] наголошують, що в цей віковий період спостерігається загалом:

- яскрава емоційна забарвленість пізнавальних процесів (відчуття, сприймання, мислення, уяви);

- емоційна насиченість різних видів діяльності, особливо ігрової діяльності та процесу спілкування з дорослими і ровесниками. При цьому «відбувається зміна змісту афектів, яка виявляється насамперед у виникненні особливих форм співпереживання, співчуття до інших людей, задля яких виконуються дії» [2, с. 65];

- дитина оволодіває «мовою» емоцій і почуттів. Вона вчиться за допомогою міміки, жестів, рухів, інтонацій голосу виражати свої переживання;

- при цьому емоційні переживання дедалі більше набувають вербалізованого характеру (наприклад, «Я ображений на тебе», «Мені боляче!»), хоча висловлювання дитини, які позначають ці емоції, ще досить лаконічні;

- спостерігається безпосередність емоційної поведінки та неприховування емоційних переживань, хоча дитина поступово оволодіває умінням стримувати бурхливі, різкі прояви своїх почуттів. Таким чином, вона починає розуміти, як треба себе вести в певній ситуації, у неї з'являються перші ознаки вольової регуляції;

- розвиваються соціальні емоції, формуються вищі почуття, а саме: моральні (хороший-поганий, добрий-злий), естетичні (гарний-негарний, приємний-неприємний) та інтелектуальні (здивування, зацікавлення, радість успіху). Основним джерелом, яке за-

безпечує їхній розвиток, є ігрова діяльність як провідна на певному віковому етапі [1]. Саме гру в усій різноманітності її форм і видів вважають школою емоцій та людських стосунків;

- особливо яскраво проявляється почуття допитливості, яке стимулює пізнавальну активність дитини, бажання отримати відповіді на численні запитання, що стосуються навколишньої дійсності.

У дошкільному віці подальшого розвитку набуває вміння розпізнавати емоції за характерними зовнішніми ознаками (мімікою, жестами, загальними особливостями поведінки). Дослідники О. А. Прусакова та Є. А. Сергієнко [6], вивчаючи особливості розпізнавання та розуміння емоцій дітьми дошкільного віку, стверджують, що розвиток у дітей цієї здатності можна охарактеризувати як поступовий перехід від «зовнішньої» орієнтації, коли дитина сприймає емоцію як реакцію на ту чи іншу ситуацію, до «внутрішньої», коли дитина бере до уваги як соціальну ситуацію загалом так і бажання та потреби людей. Це дозволяє дитині, на нашу думку, більш диференційовано сприймати і визначати емоційні стани як свої, так і інших людей, розуміти прояви емоційних переживань, зокрема більш складні комплекси емоцій, усвідомлювати причини їх виникнення.

Окрім цього, «у міру ускладнення діяльності і віддалення її початкових моментів від кінцевих результатів змінюється місце емоцій у часовій структурі діяльності і вони починають випереджувати хід виконання задачі, що розв'язується» [2, с. 65]. На цій основі формується особлива психічна діяльність – емоційна уява, яка є сплавом афективних та когнітивних процесів (Л. С. Виготський, О. В. Запорожець). Це емоційне випередження дозволяє дитині попередньо програти в уяві різні варіанти своїх дій, при цьому не тільки заздалегідь уявити можливі наслідки цих дій, а й пережити їх. Таке емоційне випередження, на думку О. В. Запорожця, має вирішальне значення у формуванні в дошкільника моральної поведінки.

Водночас уже в молодшому дошкільному віці починає закладатися здатність до емоційної децентрації, що передує інтелектуальній децентрації, становлення якої відбувається у старшому дошкільному віці (О. В. Запорожець). Це має важливе значення для соціальної взаємодії, адже спроможність дитини відволікатись від власних емоційних переживань і сприйняти емоційний стан іншої людини, забезпечує успішність її спілкування з близькими людьми.

Поряд із розвитком вміння розпізнавати та розуміти емоції у старшому дошкільному віці відбувається становлення довільної регуляції

емоцій та поведінки. На думку Л. І. Божович [1], довільність є психологічним новоутворенням, яке виникає у процесі розвитку афективно-потребової сфери, і забезпечує готовність дитини до школи.

Психологічні особливості розвитку емоційного інтелекту в дітей старшого дошкільного віку досліджував М. А. Нгуен [5]. Учений стверджує, що готовність дитини орієнтуватися на іншу людину і враховувати її емоційний стан у своїй діяльності та спілкуванні є найважливішим емоційним новоутворенням, яке відображає рівень розвитку і формування емоційного інтелекту старших дошкільників. М. А. Нгуен встановив, що до структури емоційного інтелекту дітей старшого дошкільного віку входить три компоненти:

- спрямованість уваги дитини на світ людей і світ емоцій;
- емоційна орієнтація на іншого;
- готовність дитини враховувати емоційний стан іншого у своїй діяльності [5, с. 11].

Ці наукові положення є важливими для нас у контексті дослідження вікових передумов розвитку емоційного інтелекту в молодшому шкільному віці.

У дошкільному віці розширюється та збагачується емоційний досвід дитини, формується емоційне ставлення до себе, інших людей та навколишньої дійсності загалом, що відображається в особливостях емоційної поведінки дитини у процесі соціальної взаємодії та спілкування з іншими дітьми й дорослими.

Матеріали і методи дослідження. З метою визначення здатності дітей дошкільного віку до розуміння емоцій та управління ними ми провели емпіричне дослідження, у якому взяло участь 90 дітей старшого дошкільного віку (віком 5–6 років). Для цього ми використали комплексну методiku М. А. Нгуена [4], яка містить сукупність психодіагностичних методик, а саме: проєктивну методiku «Домальовування: світ речей – світ людей – світ емоцій», проєктивну методiku «Три бажання» та методiku «Що – чому – як». На основі результатів, отриманих за цими методиками, ми визначили загальний рівень розвитку емоційного інтелекту у старших дошкільників. Проаналізуємо емпіричні дані за кожною з цих методик.

За допомогою проєктивної методики «Домальовування: світ речей – світ людей – світ емоцій» ми визначали емоційну спрямованість дитини, а саме: на що або на кого вона найбільше орієнтується – на предмети навколишньої дійсності, на людей загалом чи на їхні емоційні переживання зокрема. Діти повинні були за 15 хвилин

домалювати до трьох геометричних фігур (коло, овал, трикутник), зображених на аркуші паперу, будь-які деталі так, щоб вийшли малюнки зі змістовим наповненням і логічним завершенням. Кількісні результати дослідження відображено в таблиці 1.

Таблиця 1

Результати дослідження емоційного інтелекту старших дошкільнят за методикою «Домальовування: світ речей – світ людей – світ емоцій» М. А. Нгуена

Рівень емоційного інтелекту	Результат (у балах)	Кількість дітей	
		абс.	%
Високий	3-6	7	7,8
Середній	1-2	34	37,8
Низький	0	49	54,4

Якісний аналіз отриманих даних показав, що більшість дітей (54,4%) намалювали малюнки, на яких зображені різні предмети або тварини, знайомі дитині з життєвого досвіду та побуту (квітка, сонечко, м'ячик, дерево, зайчик тощо). Водночас 37,8% дошкільнят намалювали хоча б один із трьох малюнків, на якому зображено людину, що свідчить про соціальну спрямованість дітей цього віку. Як відомо, у дошкільньому віці розширюється сфера спілкування і соціальних контактів дитини, відтак зростає спрямованість дітей на інших людей. Найменше було малюнків дітей (7,8%), на яких зображено людське обличчя з яскраво вираженим емоційним станом, що дозволяє стверджувати про те, що уявлення дошкільнят про емоції та їхні експресивні ознаки прояву є незначними, діапазон емоційної сприйнятливості дитини цього віку обмежений, а низка емоційних станів їй недоступні для розуміння.

За допомогою проективної методики «Три бажання» ми визначали емоційну спрямованість дитини на себе або на інших людей, тобто її здатність до емоційної децентрації. Експериментатор роздавав кожній дитині аркуш паперу і кольорові олівці. Дітям давали таку інструкцію: «Уявіть, що золота рибка може виконати три ваших бажання. Що б ви побажали? Намалуйте!». Обробка результатів здійснювалась так: 0 балів – малюнка немає; 1 бал – малюнок пов'язаний із бажанням «для себе»; 2 бали – малюнок пов'язаний з бажанням «для інших людей». Після підрахунку отриманих балів відповідно до ключа визначався рівень розвитку емоційного

інтелекту дитини. Кількісні результати дослідження відображено в таблиці 2.

Таблиця 2

Результати дослідження емоційного інтелекту старших дошкільнят за методикою «Три бажання» М. А. Нгуена

Рівень емоційного інтелекту	Результат (у балах)	Кількість дітей	
		абс.	%
Високий	5-6	10	11,1
Середній	4	26	28,9
Низький	0-3	54	60

Якісний аналіз отриманих даних показав, що в більшості дітей дошкільного віку малюнки пов'язані з бажанням «для себе», що свідчить про низький рівень здатності до емоційної децентрації. У цьому віці лише відбувається становлення емоційної децентрації як одного з психологічних механізмів розвитку емоційного інтелекту. Тому дитина більше орієнтовна на себе, ніж на потреби та бажання інших людей. У процесі індивідуальної бесіди з дитиною ми уточняли, що саме вона намалювала і кому призначений цей предмет. Наведемо типові варіанти відповідей дітей: «Я хочу, щоб мені подарували цю іграшку на день народження», «Я хочу, щоб мама купила мені таку машинку», «У моєї подруги (ім'я) є лялька, вона мені дуже подобається, я мрію про таку саму». Лише незначна кількість дітей (11,1%) намалювали два або три малюнки, пов'язані з бажанням «для інших людей»: мами, тата, молодших братиків чи сестричок. Переважно ці «бажання» пов'язані з певними предметами (наприклад, гарне плаття для мами, новий мобільний телефон для тата, футбольний м'яч для брата), натомість значно менше бажань, пов'язаних із конкретними діями щодо інших (наприклад, погуляти з сестричкою у парку, купити ліки бабусі тощо). При цьому бажання, пов'язані з емоційним станом оточуючих людей (наприклад, щоб не хворів братик, щоб мама завжди була веселою та ін.) більше домінують у дівчаток, ніж у хлопчиків. Таким чином, отримані дані показують, що в більшості старших дошкільників проявляється схильність до егоцентризму, емоційна децентрація ще недостатньо добре розвинена.

За допомогою методики «Що – чому – як» ми визначали готовність дитини враховувати емоційний стан іншої людини, співпе-

реживати, піклуватися про неї, тобто її здатність до емпатії. Спочатку дітям зачитували розповідь, пов'язану з міжособистісними взаєминами між дітьми. Після цього їм пропонували дати відповідь на запитання, що стосувалися вирішення певного морального конфлікту, про який ішлося в цій розповіді: «Що Таня (Юра) сказала (сказав) хлопцям?», «Чому Таня (Юра) так вчинила (вчинив)?», «Як би ти вчинив(ла) у такій ситуації?». Відповіді дітей оцінювались за трьохбальною шкалою. Кількісні результати дослідження відображено в таблиці 3.

Таблиця 3

Результати дослідження емоційного інтелекту старших дошкільнят за методикою «Що – чому – як» М. А. Нгуена

Рівень емоційного інтелекту	Результат (у балах)	Кількість дітей	
		абс.	%
Високий	5-6	8	8,9
Середній	3-4	34	37,8
Низький	0-2	48	53,3

Інтерпретуючи відповіді дітей, ми можемо констатувати, що у старших дошкільників розвивається здатність емпатійно ставитися до інших людей, вони намагаються виявляти співпереживання, співчуття до інших людей. При цьому емпатія в дітей цього віку проявляється переважно на низькому рівні (53,3%). Вони характеризуються позитивною емоційною спрямованістю на іншого, однак ще не досить стійкою, або ж негативною спрямованістю, що проявляється в агресії під час вибору шляхів розв'язку конфліктної ситуації.

Більше третини дітей (37,8%) демонструють середній рівень готовності враховувати емоційний стан інших. Ці діти співпереживають тим, хто потребує допомоги, однак здатні лише відчувати емоційний стан іншої людини, ставити себе на місце інших, але не проявляють реальної співдії.

Лише 8,9% дітей дошкільного віку проявляють високий рівень готовності враховувати емоційний стан іншої людини, емпатійно ставитися до неї. Вони здатні розуміти та управляти емоціями інших людей, при цьому оцінюють та прогнозують подальший розвиток ситуації і пропонують конструктивні шляхи розв'язку конфлікту, проявляючи доброзичливе ставлення до близьких і готовність активно турбуватися про інших.

Отже, застосування комплексу психодіагностичних методик («Домальовування: світ речей – світ людей – світ емоцій», «Три бажання», «Що – чому – як»), розроблених М.А. Нгуеном, дало нам можливість зіставити та порівняти отримані результати і визначити рівень розвитку емоційного інтелекту в старших дошкільників в цілому. Узагальнені емпіричні дані відображено на рис. 1.

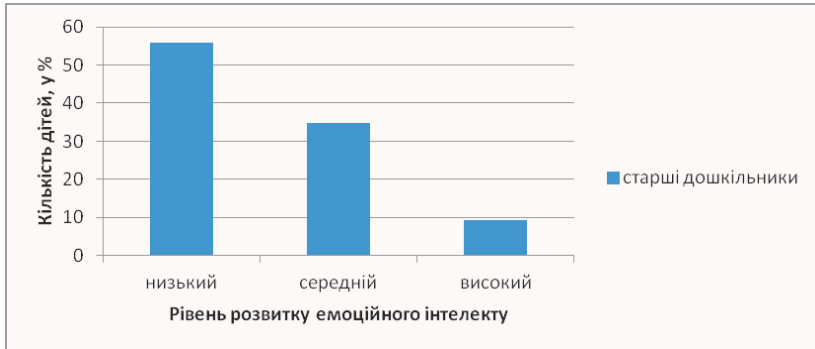

Рис. 1. Рівень розвитку емоційного інтелекту у дітей старшого дошкільного віку

Як видно з діаграми, у більшості дітей старшого дошкільного віку переважає низький (55,9%) і середній (34,8%) рівень розвитку емоційного інтелекту. Вони ще не достатньо добре можуть ідентифікувати емоції за експресивними ознаками їх вияву (мімікою, жестами, рухами), відчувають значні труднощі у вербалізації емоційних переживань, їх словесному описі, що свідчить про малий обсяг словника емоцій. Поведінка цих дітей характеризується безпосередністю та імпульсивністю, вони ще не можуть ефективно управляти своїм емоційним станом, контролювати прояв емоцій, особливо негативних.

Зазначимо, що найменше (9,3%) виявлено дітей з високим рівнем емоційного інтелекту. Ці діти вирізняються досить розвинутою здатністю розуміти емоції, умінням адекватно поводитися у соціальному середовищі. Вони характеризуються експресивністю, розвинутою емоційною децентрацією, емоційною спрямованістю на іншого, що проявляється у спілкуванні та поведінці загалом.

Висновки. Таким чином, у старшому дошкільному віці відбувається соціалізація емоційного інтелекту, що виражається в емо-

ційній спрямованості дитини більшою мірою на інших людей, ніж на певні предмети чи речі, розвивається здатність до емпатії, хоча вона ще не є досить стійкою, однак дитина вже здатна проявляти співпереживання, співчуття, що забезпечує розвиток у неї міжособистісного емоційного інтелекту. Все це є важливою передумовою розвитку емоційного інтелекту в молодшому шкільному віці та сприяє підвищенню здатності дітей розуміти емоції, як власні, так й інших людей, та управляти ними.

Перспективи досліджень вбачаємо, по-перше, у подальшій розробці та апробації психолого-педагогічних технологій розвитку емоційного інтелекту дітей, що сприятиме їхній емоційній обізнаності, збереженню психічного здоров'я; по-друге, у здійсненні порівняльного аналізу результатів емпіричного дослідження та визначенні найбільш сензитивного вікового періоду для розвитку емоційного інтелекту особистості.

Література:

1. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте: психологическое исследование / Л. И. Божович. – М. : Просвещение, 1968. – 464 с.
2. Запорожец А. В. К вопросу о генезисе, функции и структуре эмоциональных процессов у ребенка / А. В. Запорожец, Я. З. Неверович // Вопросы психологии. – 1974. – № 6. – С. 59–73.
3. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві) / О. Л. Кононко. – К. : Освіта, 1998. – 255 с.
4. Нгуен М. А. Диагностика уровня развития эмоционального интеллекта старшего дошкольника / М. А. Нгуен // Ребёнок в детском саду. – 2008. – № 1. – С. 83–85.
5. Нгуен М. А. Психологические особенности формирования эмоционального интеллекта старших дошкольников: на примере российских и вьетнамских детей: автореф. дис.... канд. психол. наук: 19.00.07 / М. А. Нгуен. – Тамбов, 2008. – 24 с.
6. Прусакова О. А. Понимание эмоций детьми дошкольного возраста / О. А. Прусакова, Е. А. Сергиенко // Вопросы психологии. – 2006. – № 4. – С. 24–35.
7. Реан А. А. Психология изучения личности / А. А. Реан. – СПб. : Изд-во В. А. Михайлова, 1999. – 288 с.
8. Эмоциональное развитие дошкольника / А. В. Запорожец, Я. З. Неверович, А. Д. Кошелева и др.; под ред. А. Д. Кошелевой. – М. : Просвещение, 1985. – 176 с.